

РЕЦЕНЗИЯ

от доц. дфн Вася Николова Велинова
за дисертационния труд на
РОСЕН РОСЕНОВ МАЛЧЕВ

НАПРЕЖЕНИЯ В СТРУКТУРАТА НА ФОЛКЛОРНАТА ВЯРА. АГИОЛОГИЯ И ДЕМОНОЛОГИЯ за присъждане на научната степен „Доктор на филологическите науки”

За всеки, запознат с теоретичната изследователска и практическата теренна работа на д-р Росен Малчев, изборът на тема за дисертационния труд не е изненада, защото той отразява дългогодишните му научни интереси и натрупания през годините опит в областта на етнологията и културната антропология, в събирането и интерпретирането на автентичния фолклорен материал – онзи първичен фактологически ресурс, без който изследванията в тази област са невъзможни. Темата не е изненада и предвид многобройните публикации на д-р Малчев, в които той търси допирни точки между фолклорната култура и писмените текстове на Средновековието, анализира механизмите на взаимодействие между две паралелно съжителствали културни системи – традиционното народно устно творчество и християнската писмена култура, интерпретира различни митологични, исторически и религиозни персонажи в контекста на динамичното взаимодействие между същите два мисловни стереотипа. Ето защо предложеният за обсъждане дисертационен труд би следвало да се разгледа като едно обобщение, преосмисляне и надграждане на определени идеи, методи и резултати, представени от автора по-пълно или по-схематично в неговите публикации. Верен последовател на школата по етнология, създадена от уважавания проф. Тодор Иванов Живков, а във функционален аспект – на изпитания от нея и доказал се в научната методология социокултурния контекстов подход, д-р Малчев доразвива основни нейни постановки и излиза от лимитираното пространство на фолклора като единствен обект на етнологичното изследване. Той го обвързва с други съвременни нему културни феномени (фолклорът на различни етнически групи, напр.) и преди всичко – с християнската култура и литература, за да покаже сложните взаимовръзки не само между персонажи, теми и сюжетни линии в тях, а и между принципите на структуриране на основни категории и мисловни стереотипи. Логичен резултат от подобен изследователски опит е и установяване на напрежения, динамични преходи и културна симбиоза в различните проявления

на фолклорната вяра, които са дали кураж на автора да представи своите виждания за нейната структура по един новаторски начин.

Представеният за обсъждане и защита дисертационен труд съдържа 361 страници. Материалът е разпределен в Увод, Първи дял с четири глави, 19 подглави и 3 приложения и Втори дял с две глави, 12 подглави и едно приложение, заключение и библиография с посочване на съкращенията за използваните извори. Привеждам тези количествени сведения съвсем съзнателно, защото те са сигнал за прецизно структуриране на материала, допринасящо за яснота, логическа последователност и донякъде целенасочено търсен ефект – да се представят определени явления от фолклорната менталност в тяхното своеобразно развитие и постепенно усложняване.

В Първия дял се развиват идеите на автора за това как се проявяват напреженията във фолклорната вяра при първичните демонични същества, познати от дълбока древност. В тази част д-р Малчев ни връща към корените на някои митологични персонажи, персонифициращи природните стихии като напр. описаните от него „воден бик” и „юговски змей/ламя”. Те са показателни примери, поради информационната наситеност на техните образи според представите и вярванията за тях, съхранени в паметта на фолклорните общности. Те са приоритет само на фолклорната менталност, която ги овладява, „описва” и „подчинява” с традиционните си механизми, прекрасно илюстрирани в многобройните записи, публикувани от автора с точни указания за тяхната дистрибуция по региони. Примерите са обобщени терминологично от него като „демони без религиозна санкция”, което ни показва, че неговото изследване на напреженията в структурата на вярата започва от най-първичното възможно ниво, там където митологичните образи са все още неразчленени и обитават един неовладян, стихийен хаос. При тези демони светостта отсъства от „триадата” демони – светци – човешки общности, която основен структуриращ момент за народната вяра, според автора. Овладяването и подчиняването на демоничните персонажи е изцяло резултат на натрупано „скрито знание” и човешка находчивост, което в много отношения се родее с вълшебната приказка и типично фолклорният „културен герой”, неизместен още от светеца покровител.

В следващите глави на първия дял картината на фолклорната менталност се усложнява с въвеждането и анализа на персонажи от друг порядък – т. нар. „здравички”. Те по произход имат генеалогична демонична природа, която е

„преодоляна”, но вече с ресурсите на християнската религиозност. При тях се наблюдават различни степени на преход от демони към светици, изразен и в почитането им заедно с Богородица като крайният резултат, документиран от автора, е изравняването на статуса им с този на християнски светици.

Така в първия дял, в контекст, подчинен на диаметрално противоположните „точки на напрежение”, а именно агиологията и демонологията, авторът ни показва различните възможности за преодоляване на напрежението във фолклорната вяра, породени от необходимостта да се усвоят определени враждебни на човека пространства. Тези възможности се ситуират като че ли и в хронологическа последователност, при която чисто фолклорните механизми на въздействие постепенно осъществяват симбиоза с религиозните християнски такива. В този смисъл е показателен и изводът на автора: „Култът към здравичките в село Югово среща одобрението на църковните служители – енорийски свещеници. Това е важен акцент в локалните взаимоотношения между религиозната институция и селския социум. Той сменя напрежението във фолклорната вяра както между светците и демоните, така и между демоните и човешката общност. **Искаме да подчертаем, че една от основните цели на нашите наблюдения и изследвания върху възникването на обсъжданите напрежения намира своето обяснение в горната мисъл. Тя сочи каква е ролята на религиозната институция в локалните взаимоотношения на селищния социум. Защото това не се отнася до миг от историческото време, а е цялостен възпитателен процес в безкрайния път на живота на човешките същности.”с.338-339**

След този извод е съвсем логичен преходът и към обратния тип взаимодействие – демонизирането на човешки персонажи. Те обитават социокултурното пространство на човешкия колектив, но по някаква причина са се отчуждили и маргинализирани спрямо основното социално ядро. В резултат се създава ново качествено напрежение между него и демонизираната личност. В работата са посочени два такива примера: „самодивият старец” от западната планинска част на Монтанско и „здравичката” от родопската област Горен Рупчос. Според автора по-продуктивна е линията на изследване на образа на „самодив старец”, доколкото той убедително мотивира неговото родство с ранна фолклорна персонификация на св. Иван Рилски Чудотворец в културното пространство на Чипровския манастир, посветен на Рилския отшелник.

Наблюденията над този феномен, включващи анализ на името, на мястото му в йерархията на демоничните същества и др., водят до друг обобщаващ извод относно демоничната първооснова в същността на някои християнски светци, консервирана във фолклорната вяра. Според д-р Малчев във верското пространство се съхраняват архаични предхристиянски и раннохристиянски структури, които пазят своята сакрална същност без да преминават от сферата на фолклорната вяра в сферата на фолклорната религиозност.

Този извод отваря широки възможности за по-нататъшни изследвания на различни регионални култове към християнски светци, „надстроени“ над древни митологични персонажи. Методологията, използвана от изследователя в тази част, е продуктивна и обещаваща, както това личи и от други примери, дадени в работата – напр. примерът със св. Марина – господарка на змейовете.

Така първият дял от дисертацията на д-р Росен Малчев ни предлага една добре мотивирана хипотеза за това как се разрешават напреженията във фолклорната вяра в контекста на демонологията и агиологията, а именно - колективът изработва свои стереотипи за предпазване и елиминиране на демоничните персонажи, които могат да бъдат от арсенала на традиционната предхристиянска обредност, могат да бъдат и свързани с някои аспекти на християнския ритуал. При тези практики демоничните персонажи или се елиминират напълно (воден бик, змей) или се издигат до статута на светци (здравички). В тази сложна картина на взаимодействия, протичащи на различни нива, се наблюдава и обратният процес – отделни индивиди, представители на колектива, се демонизират и биват подлагани на подобни процеси на „снемане“ на напрежението. В тези случаи се наблюдава органично единство между светостта и демоничното начало, доколкото носителят на тези качества е граничен – той може да остане в демоничното пространство, но и да се издигне до светостта.

В първия дял, съответно на характера на анализиранията явления, свързани предимно с традиционната фолклорна култура, са включени много записи, извършени лично от автора или ползвани по различни архиви. Тези образци, които се публикуват за първи път, имат изключително приносен характер, защото те не само илюстрират тезите на автора, но се превръщат и в изворов материал за по-нататъшни изследвания, както на сходна проблематика, така и на езикови (лексикографски и диалектоложки) проучвания.

Вторият дял на изследването пренася проблема за напреженията във фолклорната вяра на друго равнище. Разглежданите мотиви за сакралното безглавие и за следите от пренасяне мощите на св. Иван Рилски през 1469 г. във фолклорната памет илюстрират усвояването на религиозните персонажи във фолклорна среда, тяхното моделиране и модифициране с цел вписването им в стереотипите на фолклорната вяра от една страна, а от друга – показват как историческите събития, общественно-политическите идеи и държавните институции формират фолклорния мисловен и категориален апарат с цялата условност на понятието.

Мотивът за сакралното безглавие се разглежда в широк географски ареал, който убедително показва, че в същността си той е притежавал и определено апотропейни функции. Той се осъществява както в канонични религиозни, така и във фолклорно-религиозни варианти. В работата той е разгледан и в неговия генезис (разпространението на мотива следва северното трасе на Великия копринен път от Далечния Изток до Британия) и в неговите етно-конфесионални разновидности. Разбира се специално внимание е отделено на християнската символика в образа, на неговия библейски архетип – Йоан Кръстител и на историческите личности, канонизирани като светци без глави (кефалофри). Тук авторът показва умението да работи с писмените извори за тези персонажи, привлича интересен материал в подкрепа на своите идеи за ролята на подобни светци за консолидирането на колектива. Все по-отчетливо и експлицитно се представя взаимодействието между фолклорната и християнската култура. Очертават се механизми, общи за двете системи – напр. пренасяне на святост чрез пренасяне на мощи, процес еднакво интегриран във фолклорното и религиозното мислене; почитта към светците без глави, най-често владетели, поне за балканския ареал е засвидетелствана както в християнската иконография (срвн. сведенията за култа към св. Йоан Владимир), така и във фолклорната памет.

Силно присъствие в българското духовно пространство оставя пренасянето на мощите на св. Иван Рилски Чудотворец през 1469 г. В тази част на изследването си авторът е изправен пред необходимостта да реконструира най-напред по книжовни, а след това и по фолклорни сведения менталните нагласи и идейните мотиви на участниците в религиозното шествие. За целта той най-напред се обръща към културния контекст на късния XV в. Прави задълбочен анализ на сведенията в Рилската повед на Владислав Граматик, идентифицира

различните персонажи, споменати в нея. Специално внимание е обърнато на маршрута за пренасянето на мощите и реконструкцията е подкрепена с наблюдения над регионалните фолклорни сведения за това събитие.

Според д-р Малчев маршрутът на мощите на Рилския светец е бил избран съзнателно „като ритуален обход на местата, свързани с книжовно-летописната и фолклорно-историческата памет за Последния владетел – цар Иван Шишман Търновски и самостоятелната Архиепископия в Царевград Търнов” с.340.

Това е паметта на времето, останала във фолклорното ментално информационно пространство и овеществена чрез култовите средища, посветени на св. Иван Рилски Чудотворец, и наративите, свързани с тях. В процеса на работа авторът разглежда ролята и мястото на врачанския цикъл с легенди за мощите, спира се на проблема с двете редакции на Рилската поема, анализира фолклорната общност на с. Стубел, ролята на Белчин като своеобразен духовен център, за да приеме или отхвърли различните хипотези. Д-р Малчев вижда в акта на пренасяне на мощите на св. Иван Рилски един опит да се съхрани в народната памет историческият спомен за Българското царство и Патриаршията в Търново. Резултат от същия значим културологичен процес са топонимите и топонимните предания за последните боеве на цар Иван Шишман с османските нашественици. В тази част на неговия анализ все повече доминира историческият и литературен прочит на известните факти, а фолклорните ментални стереотипи са изцяло моделирани от фактори извън традиционната общност – литературни текстове, християнски религиозни личности, политически личности и църковно-административни фактори.

И в този момент сякаш самото изследване достига своя логичен завършек – поело от глъбините на предисторическите митологически, хаотични и неоформени, образи като водени бик и змей, преминало през етапа на постепенното усвояване на отделни религиозни практики, и на колебанията между човешката демоничност и светостта на хтоничните същества, то достига до анализ на литературни и исторически текстове, така както самото фолклорно съзнание е съзряло за идеята да черпи информация от писмените паметници. Тя отново ще бъде моделирана в обичайната за него мисловна практика, но по качествено различен начин ще преодолява напреженията във вярата, разчитайки на нефолклорните интелектуални опити, достигащи до общността чрез писмените паметници, църковния ритуал и записаната история. Убедена съм, че

проследяването на процеса на тази еволюция е един от най-важните резултати от работата на д-р Малчев. Подобно изследване показва и още нещо много важно, по отношение на изследването на отминалите културни епохи, чиито код е безвъзвратно загубен за нас – средновековната християнска култура понякога би могла да се „разкодира” на базата на фолклорния код, както и фолклорната менталност често пъти става по-ясно структурирана през прочита на средновековния текст. Това обяснява и присъствието на тази дисертация в катедрата по ”Кирилометодивестика” и значението на изследването за медиевистиката като цяло.

И във втория дял присъстват автентичните фолклорни записи, макар че те са по-малко като обем, именно защото се дава място и на писмените свидетелства на българската средновековна литература. Поднесени прецизно, коректно и с професионална вещина, тези фолклорни текстове имат свое самостоятелно значение, като основа за бъдещи проучвания и в други области на хуманитаристиката.

В цялото си изследване д-р Малчев прилага методологията на многостранния социокултурен анализ, подкрепяйки я с текстуални анализи, когато това е необходимо. Прави впечатление целенасочената работа с текстовете и стремежът да се извлече максимално количество информация от тях, без да се стига до свръхинтерпретации.

Смятам, че материалът е поднесен балансирано, изводите са добре аргументирани и убедителни. Имам няколко бележки, които не засягат работата по същество, а целят да прецизират някои наблюдения на автора. Тъй като смятам, че дисертацията трябва да бъде издадена, бележките имат отношение към бъдещия вариант за публикация. На първо място бих препоръчала известна дистанцираност от разглеждания материал, тъй като изследователската всеотдайност на д-р Малчев понякога води до емоционални обобщения, които най-малкото не произтичат от предхождащите ги редове. Има и някои непрецизирани изводи: с. 241 твърдението, че в агиографската проза за светеца всички персонажи изпитват към него страхопочитание и враждебност поради неразбиране смисъла на отшелническата му дейност. Това може да се твърди за безименното житие, но в другите текстове тези епизоди са туширани; с. 53 – говори се за Йоан Владимир, цар български – все пак от времето на Паисий и неговата история са уточнени редица исторически факти, вкл. владетелските

титулатури. Вероятно би било по-интересно, ако авторът ни даде своя интерпретация на обстоятелството, че култът към Йоан Владимир е разпространен само в Западна България и то доста ограничено, но за сметка на това е много популярен в Албания; с. 322 – частта посветена на презвитер Йоан от Белчин и презвитер Йоан от Изтока. Безспорно, в латинския Запад презвитер Йоан е популярен персонаж, особено в епохата на кръстоносните походи. Но не е приемливо твърдението, че е еднакво популярен сред католици и православни и най-вероятно не би могъл да бъде някакъв образец на Владислав Граматик при съставянето на Рилската повест. Според мен идентификацията на споменатия в Рилската повест презвитер Йоан със свещеник от Белчин от края на XV в. е приемлива. В частта, анализиращ Белчин като книжовно средище бих добавила, че наред сведенията за нея датира още от края на XVI столетие – тогава е писан един служебник от сбирката на Историческия музей в Самоков, който през 1744 г. вече е бил с множество липси, попълнени от дяк Негро, споменат от дисертанта във връзка с друга приписка. Накрая бих препоръчала преди отпечатването на труда да се направи една редакция с оглед намаляването на излишните чуждици в текста (изключвам термините, които са общоприети и необходими). Разбира се тези бележки не омаловажават приносните моменти и достиженията на дисертацията като цяло.

Публикациите, представени от автора, са по темата на дисертацията и са в специализирани издания. Всички те допринасят за изясняване на различни аспекти на използваната в труда методология и различни етапи на изследването. Авторефератът отразява съдържанието на дисертацията, поставените цели и научни задачи, както и използваната методология. Научните приноси са точно и мотивирано поднесени. Те напълно отговарят на постигнатото в дисертационния труд.

Като имам предвид казаното до тук за приносите и постиженията на дисертанта, спазването на процедурните изисквания и преди всичко - конкретните резултати от изследванията на Росен Малчев, убедено препоръчвам на уважаемото жури да му присъди научната степен „Доктор на филологическите науки”.

София, 16.9.2015 г.